

УДК 34(3/9)

ВРОНСЬКА Т.В., доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ДНУ ІБП НАПрН України.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>.

БЕЛАНЮК М.В., кандидат юридичних наук, старший дослідник, учений секретар ДНУ ІБП НАПрН України.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ КОЛЕГІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ СРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

DOI...

Анотація. Не претендуючи на вичерпність, авторки ставлять за мету сфокусуватися на організаційних особливостях функціонування Військової колегії Верховного суду СРСР (ВКВС) у роки Другої світової війни та специфіці її каральної практики в означений період у західних областях України. Зумовлені метою завдання полягають у з'ясуванні повноважень, обставин боротьби за зміцнення монополії у контролі над військовими трибуналами (ВТ) між ВКВС і Наркоматом юстиції (НКЮ) СРСР, висвітленні ролі Військової колегії в ухваленні вироків, здійсненні заочного судочинства, а також деталей підготовки та проведення виїзних сесій на заході України. Методологія дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу та соціальної антропології. Наукова новизна полягає у постановці та розкритті проблеми концептуалізації та практичної реалізації каральної політики радянської держави за участі вищої військової судової інституції. Введений до наукового обігу матеріал дає змогу сфокусувати дослідницьку оптику на питаннях взаємодії та паралелізму, боротьби між різними відомствами за контроль над спеціальними судами, скласти повніше уявлення про свавілля, яке розгорталось в останні воєнні та повоєнні роки на західноукраїнських землях. Встановлено, що Військова колегія Верховного суду СРСР була невід'ємною ланкою політичного терору, реалізованого як у збройних силах, так і стосовно цивільного населення. Створений від 1939 р. паралелізм у контролі над ВТ з боку Наркомату юстиції та ВКВС викликав протистояння між цими органами. Верхівка СРСР використовувала це у своїх інтересах, аби зберегти власний безроздільний контроль над судочинством. Зміст та способи/форми каральної практики цієї інституції (замовний характер, заочне судочинство тощо) залишалися непорушними з часів Великого терору та повністю керованими вищою політичною верхівкою СРСР. Це знайшло яскраве підтвердження під час роботи виїзних сесій у західних областях УРСР.

Ключові слова: військова колегія Верховного суду СРСР, військові трибунали, наркомат юстиції, судоустрій, повноваження, виїзні сесії, заочні суди.

Summary. Without pretending to be exhaustive, the authors aim to focus on the organizational features of the functioning of the Military Collegium of the Supreme Court (MCSC) of the USSR during the Second World War and the specifics of its punitive practice in the specified period in the western regions of Ukraine. The purpose of the task is to clarify the powers, the circumstances of the struggle for the strengthening of the monopoly in the control of military tribunals (MT) between the MCSC and the People's Commissariat of Justice (PCJ) of the USSR, highlighting the role of the Military Board in passing judgments, the implementation of absentee justice, as well as the details of the preparation and conducting field sessions in the west of Ukraine. The research methodology combines the tools of historical and legal analysis and social anthropology. The scientific novelty consists in posing and revealing the problem of conceptualization and practical implementation of the punitive policy of the Soviet state with the participation of the highest military judicial institution. The material introduced

into scientific circulation makes it possible to focus research optics on the issues of interaction and parallelism, the struggle between various departments for control over special courts, to create a more complete picture of the arbitrariness that unfolded in the last war and post-war years in the western Ukrainian lands. It was established that the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR was an integral part of the political terror implemented both in the armed forces and against the civilian population. Created in 1939, the parallelism in the control of the VT by the People's Commissariat of Justice and the MCSC caused a confrontation between these bodies. The top of the USSR used this in their interests to maintain their own undivided control over the judiciary. The content and methods/forms of the punitive practice of this institution (customary nature, absentee justice, etc.) remained intact since the Great Terror and were fully controlled by the highest political leadership of the USSR. This was clearly confirmed during the work of field sessions in the western regions of the Ukrainian SSR.

Keywords: *military collegium of the Supreme Court of the USSR, military tribunals, People's Commissariat of Justice, judiciary, powers, away sessions, courts in absentia.*

Постановка проблеми. З початку повномасштабної війни, розв'язаної 24 лютого 2022 року РФ проти України, не тільки значно збільшилась чисельність військових формувань України, а й кількість правопорушень у військовій сфері, що стало викликом для правоохоронної системи та судів України за відсутності військової юстиції. Такий стан справ не забезпечує належного рівня військового правопорядку та законності у війську та не відповідає сучасним викликам і загрозам, які існують для забезпечення воєнної безпеки та обороноздатності держави.

Нині, по завершенні тривалих дискусій (понад 10 років) щодо необхідності відновлення системи військової юстиції, у Верховній Раді України зареєстровано ряд законопроектів із зазначеного питання, які й нині залишаються лише проектами. Отже, слід припустити, що у суб'єктів законодавчої ініціативи немає узгодженої позиції, якою саме має бути військова юстиція в Україні. Проблема відновлення системи військової юстиції в Україні беззаперечно потребує комплексного підходу. При цьому слід розглядати не лише світовий передовий досвід у питанні побудови такої системи, а насамперед враховувати свій власний історичний досвід.

Результати аналізу наукових публікацій. Більшість дослідників історії функціонування Військової колегії Верховного суду в роки Другої світової війни через низку причин об'єктивного та суб'єктивного характеру не зачіпали організаційно-практичних аспектів діяльності цієї інституції [1]. Більшість праць 1990-х і навіть початку 2000-х років мають суто описовий характер. Автори цитують, або переказують своїми словами директиви та відомчі приписи, не вдаючись до глибокого аналізу історичного підґрунтя, передумов їх появи [2]. Лише деякі науковці побіжно згадували проблеми взаємодії та паралелізму цього основного органу судового управління з відповідним підрозділом Наркомату/Міністерства юстиції, який опікувався роботою військових трибуналів. Окремі автори зверталися до судової практики ВКВС у досліджуваній період [3].

З-поміж широкого кола праць, які вийшли друком у пострадянські часи, вигідно вирізняється дисертаційне дослідження В. Обухова, якому вдалося виявити важливі архівні документи та, хоча й фрагментарно, але все ж висвітлити спроби реорганізації Військової колегії у 1938 і 1941 рр. Щоправда і згаданий автор не вдавався до глибокого аналізу позалаштункових колізій навколо цих "реформаторських" кроків. Не пояснював й логіку та наслідки протиборства між різними інститутами радянської Феміди [4].

Процесуальні особливості функціонування спеціальних судів, зокрема й Військової колегії, розглядають у своїх працях деякі правники [5]. Проте, більшість російських

авторів, які мали унікальну можливість працювати з фондами цієї інституції та Управлінням військових трибуналів, хибують політичною заангажованістю, а також недостатнім, навіть за оцінкою їхнього співвітчизника – правника О. Кодинцева, “знанням історіографії питання” [6].

Треба зауважити, що автори фундаментальних праць (В. Кудрявцев, О. Трусов, В. Звягінцев, М. Петухов та ін.) [7] лише мимохідь констатували розширення компетенції військової юстиції в періоди запровадження особливих правових режимів. Тим часом сучасні українські дослідники (П. Усенко, І. Музика, В. Окіпнюк та ін.) у загальному контексті дослідження особливостей сталінської системи правосуддя звертали увагу на неправомірність передачі справ цивільних осіб військовим трибуналам [8].

Найближче до теми дослідження підійшла одна з авторок цієї статті. У дисертаційному дослідженні, яке ґрунтується на широкому колі архівних джерел, здійснена спроба ґрунтовного аналізу позалаштункових колізій формування організаційно-правових засад функціонування Військової колегії Верховного суду у роки Другої світової війни [9]. Співавторка запропонованої наукової розвідки також подавала ілюстративний матеріал каральної практики ВКВС на західноукраїнських землях [10].

Головною перевагою західних дослідників, які займаються історією радянської юстиції, є неупереджений підхід до вивчення згаданої тематики. Проте, обмежене коло джерел, хоча й опрацьоване ними сповна, визначило доволі загальний характер праць більшості науковців [11]. Серед цих дослідників можна виокремити канадського вченого Пітера Соломона, який тривалий час вивчав документи “юридичних” фондів московських й інших архівів. У його книжці, яка вийшла друком російською мовою ще у 1998 р., можна знайти багато теоретичних узагальнень та фактологічний матеріал, який віддзеркалює й підклимну боротьбу між очільниками різних гілок радянської Феміди, щоправда в інші хронологічні періоди [12].

Вади аналізу організації та особливостей функціонування ВКВС у досліджуваній період, окрім іншого, спричинені специфікою джерельної бази. Дістатися до документів з фондів Військової колегії Верховного суду, частина яких раніше зберігалася в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР/РФ, було дуже складно не лише для науковців з України, а й більшості інших дослідників, зокрема й російських. На цьому наголошує й вже згадуваний вище О. Кодинцев: “Отримати [документи з організації органів військової юстиції, реалізації каральної політики] практично неможливо. Більшість [з них] досі засекречені або створюються штучні перепони для їх отримання” [13].

Реконструювати особливості організації, зокрема й розширення та звуження юрисдикції військової колегії Верховного суду СРСР можна, використавши напрацювання деяких авторів, а також документи з фондів російського державного архіву російської федерації (“дарф”), виявлені та скопійовані авторками ще у попередні часи. Йдеться про матеріали, які регламентували підсудність “політичних”/ “контрреволюційних” справ, міжвідомчу та внутрішньовідомчу кореспонденцію, накази, інструкції, додаткові роз’яснення, а також офіційне листування й документи, що були виявлені у фондах 5446 (РНК/Рада Міністрів СРСР), 8131 (Прокуратура СРСР), 9474 (Верховний суд СРСР), 9492 (Наркомат/Міністерство юстиції СРСР) та деяких інших, нині недоступних для українських дослідників. Згадані матеріали сукупно з документами, вміщеними в офіційних друкованих виданнях, збірниках з історії органів державної безпеки [14], а також представленими на деяких Інтернет-ресурсах дають змогу реконструювати позалаштункові обставини ухвалення рішень щодо підсудності цивільних громадян, зміни вектору каральної політики, зрештою скласти уявлення про включення спеціальних судів до системи політичного терору.

Метою статті є виявлення організаційних особливостей функціонування та діяльності Військової колегії Верховного суду СРСР під час Другої світової війни у західних областях України.

Виклад основних положень. Ще до початку Другої світової війни місце та компетенція Військової колегії Верховного суду СРСР, створеної у 1924 р.¹, вже були визначені радянськими конституціями (1924, 1936 рр.) та низкою нормативно-правових актів². Ця інституція (до організації у 1939 р. управління спеціальних судів при Наркоматі юстиції СРСР) здійснювала безпосереднє керівництво діяльністю військових трибуналів шляхом винесення відповідних вказівок, ревізії судової практики військових трибуналів, а також була касаційно-наглядовою інстанцією для цих спецсудів.

Коло осіб, персонально підсудних Військовій колегії Верховного суду СРСР, також було окреслено згаданими та іншими документами. Вищий військово-судовий орган здійснював розгляд справ військовослужбовців, які належали до вищого керівного складу (від командира корпусу і вище)³, а також інших високопосадовців і цивільних осіб, зокрема і в роки Великого терору⁴. Під особливим наглядом ВКВС перебували справи з вищою мірою покарання, розглянуті військовими трибуналами. За встановленою процедурою про подібні вироки вимагалось телеграфом повідомити голові Військової колегії Верховного суду та Головному військовому прокурору СРСР, які були наділені правом призупиняти вирок. На таке узгодження відводилося 72 години.

Від початку створення і в досліджуваній період (аж до 1948 р.) ВКВС очолював В. Ульріх. Під його головуванням відбувалися всі гучні політичні судові процеси. Згаданий одіозний посадовець, реалізуючи свої амбіції, кілька разів – перед війною та під час неї намагався розширити повноваження Військової колегії та зменшити/нівелювати роль відповідного підрозділу Наркомату юстиції у керівництві військовими трибуналами/спецсудами. Так, ще за два роки перед судовою реформою 1938 р. під його впливом спеціальна урядова комісія, яка готувала відповідні новації, висловила щодо реорганізації ВКВС на Головний Військовий суд СРСР⁵ з виведенням його зі складу Верховного суду [4; с. 34-35]. В. Ульріх надіслав Й. Сталіну відповідну доповідну разом

¹ Положення про Верховний суд СРСР, до складу якого входила і Військова колегія, було затверджено ЦВК СРСР 23 листопада 1923 р. *Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР*. 1923 г., № 10, ст. 311. Перша Конституція СРСР (1924 р.) закріпила місце та роль цього вищого судового органу в системі органів державної влади.

² Деться, зокрема, про “Положення про військові трибунали і військову прокуратуру” від 20 серпня 1926 р., “Положення про військові злочини” від 27 липня 1927 р., закон “Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік” від 16 серпня 1938 р.

³ Військова колегія Верховного суду не розглядала справи найвищих військових чинів – маршалів. Їх справи слухалися найвищою інстанцією – Спеціальною судовою присутністю Верховного Суду СРСР. Цей судовий орган, окрім інших, розглядав справи М. Тухачевського (1937 р.), Г. Кулика (1942 р.), Л. Берії (1953 р.)

⁴ У роки Великого терору 1937-1938 рр. Військова колегія Верховного суду (з санкції Політбюро ЦК ВКП(б)) брала безпосередню участь у репресіях. Їй була доручена організація судових процесів (закритих/ публічних/виїзних) за заздалегідь розробленими партійною верхівкою сценаріями, а також формальне винесення вироків за наперед підготовленими та затвердженими Сталіним та його найближчим оточенням розстрільними списками (“списочні справи”).

⁵ Головний Військовий суд СРСР мав стати “вищим судовим органом у справах військовослужбовців, а також у справах особливої підсудності (зрада Батьківщині, шпигунство, теракти, диверсії тощо)”. Ця ж інституція мала здійснювати управління та керівництво військовими трибуналами, а також нагляд за їхньою діяльністю.

з проектом Постанови РНК СРСР “Про реорганізацію органів військової юстиції”. Намагаючись підвищити статус і значення очолюваної установи, він наголошував: “Військова колегія Верховного суду СРСР посідає особливе місце... Фактично є самостійною установою... Прошу санкціонувати виділення [її] з Верховного суду та реорганізувати [з відповідною зміною назви] на Військовий трибунал СРСР”. Щоправда, у проекті урядової постанови ця ж інституція іменувалася Головним військовим судом [4, с. 34-35]⁶. Однак, цей документ залишився без схвалення. У серпні 1938 р. Верховною Радою СРСР був прийнятий закон “Про судоустрій СРСР, союзних та автономних республік”, згідно з яким загальне керівництво усіма судовими органами покладалося на Верховний суд СРСР, а його Військовій колегії делегувалося право безпосереднього керівництва діяльністю військових трибуналів [15, с. 98-107].

Згаданим законом не передбачалося створення будь-яких спеціальних судів на період воєнного часу. Не було зроблено жодних спроб деталізації порядку кримінального судочинства в особливий період, зокрема і в місцевостях, оголошених на воєнному стані. Разом з тим, ліквідація (спільною постановою РНК і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.) всіх “трійок”, які лютували у роки Великого терору, спричинили перетікання “контрреволюційних” справ, зокрема й цивільних осіб, до підсудності органів військової юстиції⁷ та позасудового органу – Особливої наради при НКВС СРСР.

Роком пізніше був легітимізований певний паралелізм у функціонуванні радянської Феміди, зокрема тієї її гілки, яка опікувалася військовими трибуналами. Окрім Військової колегії Верховного суду СРСР, влітку 1939 р. спеціальні суди опинилися і в компетенції іншого відомства – союзного Народного комісаріату юстиції. Згідно з “Положенням” про цей наркомат, затвердженим постановою РНК СРСР від 15 червня, військові трибунали, контроль за ними і надання керівних вказівок щодо організації та покращення їхньої роботи покладалося на НКЮ, зокрема на Управління спеціальних судів, до якого входив відділ військових трибуналів [16, с. 108-109]⁸. Таким чином за Військовою колегією залишилася функція судового керівництва. Це дуже дратувало голову Військової колегії В. Ульріха. Тому він і надалі не облишав ідеї повернути втрачені повноваження...

Агресія СРСР проти Польщі і приєднання Східної Галичини до складу УРСР на початку Другої світової війни супроводжувалося насильницькою радянізацією цього регіону. Ще до офіційного входження до складу СРСР і набуття тамтешніми мешканцями радянського громадянства на вказаних теренах без належного юридичного врегулювання фактично було запроваджено воєнний стан з усіма його заборонно-обмежувальними та репресивно-каральними заходами, а судочинство делеговане органам військової юстиції – військовим трибуналам, компетенція яких поширювалася і на цивільне населення. Останнє мотивувалося нормами Положення про військові трибунали та військову прокуратуру 1926 р. (зі змінами та доповненнями 1929 р.), в якому зазначалося, що

⁶ Ліквідувавши Військову колегію Верховного суду СРСР, пропонувалося створити Головний військовий суд при Народному комісаріаті ВМФ – Головний військово-морський суд, при НКВС – спецсуд НКВС. На ці суди планувалось покласти керівництво діяльністю підпорядкованих їм військових трибуналів округів, армій, флотів, спецсудів НКВС за належністю.

⁷ 25 березня 1939 р. військові трибунали прикордонних і внутрішніх військ НКВС стали іменуватися військовими трибуналами військ НКВС СРСР.

⁸ Трохи згодом – Управління спеціальних судів було ліквідовано, натомість створене Управління військових трибуналів, а з жовтня 1940 р. також відділ військових трибуналів військ НКВС.

згадані спеціальні інституції військової юстиції розглядають “усі злочини, учинені будь-ким у місцевостях, де через виняткові обставини не функціонують загальні суди” [17, с. 256-263]. Інших законодавчих актів, котрі б визначали порядок застосування норм воєнного часу у західних регіонах, до певної пори видано не було.

3 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП (б) прийняло рішення, яким фактично була нівельована роль Військової колегії Верховного суду СРСР у затвердженні вердиктів військових трибуналів. Військовим радам Українського і Білоруського фронтів було надано право “затверджувати вироки трибуналів до найвищої міри покарання за контрреволюційні злочини цивільних осіб Західної України і Західної Білорусії та військовослужбовців колишньої польської армії” [18, с. 114]. Ця ухвала суперечила чинному законодавству СРСР. Політбюро ЦК ВКП(б) не було державним органом і не мало відповідної правової компетенції. Такий особливий порядок діяв протягом кількох місяців та був скасований у січні 1940 р. за пропозицією Наркомату юстиції СРСР.

Про тимчасово “дискриміновану” у праві участі в політичних репресіях Військову колегію Верховного суду СРСР згадали влітку 1940 р. Їй відвели особливу роль у ганебній справі функціонування протиправного інституту колективної відповідальності/сімейного заручництва⁹. Для “посилення боротьби зі зрадниками Батьківщини” (на виконання Постанови РНК СРСР від 17 серпня) особливим відділам НКВС округів, армій, флотів і флотилій доручалося після 10-денного слідства передавати справи до військових трибуналів [19, с. 245], які упродовж 48 годин з дня отримання матеріалів мали виносити відповідні вироки. ВКВС після затвердження рішень у справах про зрадників Батьківщини мала виносити ухвали про притягнення до кримінальної відповідальності членів сімей зрадників [20, с. 191-192].

У перший період Другої світової війни вищий військово-судовий орган СРСР продовжував виконувати й свої функції у загальній системі радянського судочинства. За даними, які наводить Г. Іванова, серед 480331 осіб засуджених в СРСР за 1940 р. на Військову колегію припадає незначна частка – 1307 осіб. Решта – 330515 осіб засуджено цивільними і спеціальними судами, 71188 – військовими трибуналами і лінійними транспортними судами, 77321 – Особливою нарадою НКВС СРСР) [21, с. 210].

Напередодні вторгнення німецьких військ до СРСР у господарстві радянської Феміди відновилися підклимні війни за контроль над військовими трибуналами. Наркомат юстиції СРСР, окрім організаційних питань, намагався здійснювати й керівництво судовою практикою цих спеціальних судів. Такі устремління лобював й заступник голови радянського уряду А. Вишинський (колишній прокурор СРСР), який, окрім іншого, здійснював кураторство репресивних і судових органів. У квітні 1941 р., посилаючись на “організаційний розрив” між військовою юстицією та командуванням збройних сил, згаданий посадовець у поданні на ім’я голови РНК СРСР В. Молотова запропонував передати військові трибунали наркоматам оборони та військово-морського флоту, створивши вищий орган – Головний військовий суд. Роль керівництва військовими трибуналами відводилася відповідному управлінню НКЮ (а не ВКВС, як це передбачалося реформаційними проектами раніше). Справи цивільних осіб, підсудних військовим трибуналам (зрада, шпигунство, диверсії, теракти), пропонувалося передати судовим колегіям обласних, крайових і Верховних судів союзних і автономних республік [4, с. 79-81]. Компетенція Військової колегії Верховного суду СРСР могла відчутно звужитися.

⁹ Детальніше про існування інституту сімейного заручництва в СРСР див.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.). Київ: Темпора, 2013. 624 с.

Якраз запропоновану зміну підсудності для цивільних осіб, як козирну карту у своїй аргументації на користь збереження повноважень Військової колегії, використав її очільник В. Ульріх. 20 травня 1941 р. він звернувся особисто до Й. Сталіна й висловив занепокоєння тим, що справи “заколотників та шпигунів” не потраплятимуть до очолюваного ним відомства [4, с. 81-82].

В результаті наступних, невідомих нам підкилимних колізій, всі новації, пов’язані зі змінами існуючої системи військової юстиції, зрештою були відхилені. Разом з тим, кожне з відомств, причетне до контролю за діяльністю ВТ, й надалі не відкидало ідею реформування на користь збільшення власних повноважень та усунення своїх “суміжників” у цій справі.

З початком нацистської агресії на короткий час дещо послабшало протистояння між ВКВС і НКЮ. Управління системою військових трибуналів залишалося незмінним: адміністративне керівництво перебувало у компетенції Наркомату юстиції СРСР, судове – Військової колегії Верховного суду СРСР.

22 червня 1941 р. Президією Верховної Ради СРСР були видані укази “Про воєнний стан” і Положення “Про військові трибунали у місцевостях, оголошених у воєнному стані та в районах воєнних дій”, які стали правовою основою організації та “правосуддя” всієї системи військово-судових органів. Відповідно до згаданого Положення процедура слідства спрощувалася до краю. На нього відводилося 24 години. Вироки ВТ (за винятком вищої міри покарання) набирали законної сили з моменту їх оголошення та виконувалися негайно. Ці присуди касаційному оскарженню не підлягали і могли бути змінені тільки в порядку нагляду. Про вироки з вищою мірою покарання військові трибунали, як це й передбачалося Положенням ще попередньої редакції (1926 р.), зобов’язані були доповідати телеграмою голові Військової колегії Верховного Суду СРСР та Головному військовому прокурору. Якщо упродовж 72 годин не надходила відповідь про призупинення вироку, він мав виконуватися [22, с. 8-10]. Інформація про страту доповідалася Голові ВКВС.

Після нетривалої перерви, знову рельєфно постала ідея реорганізації вищої ланки військової юстиції. Але тепер ініціатором виступив голова ВКВС В. Ульріх, який перед тим боровся за збереження повноважень очолюваної інституції. 20 липня 1941 р. за його підписом на ім’я заступника наркома оборони Л. Мехліса надійшов лист (разом з відповідним проектом Постанови Державного комітету оборони (ДКО) СРСР) [23], у якому викладалися аргументи на користь реорганізації Військової колегії на Головний військовий трибунал СРСР. Посилаючись на евакуацію¹⁰ частини очолюваного ним підрозділу Верховного суду СРСР, В. Ульріх зауважував: “В цих умовах залишається неясним питання про подальшу роботу та функції Військової колегії”. Задля усунення цієї “неясності” і централізації керівництва військовими трибуналами на фронті і в тилу, він й пропонував відповідні зміни. Очільник ВКВС прописував функції нової структури зі статусом головного управління у складі Народного комісаріату Оборони СРСР, які по суті не відрізнялися від вже існуючих (керівництво військовими трибуналами, розгляд судових справ особливої важливості, наглядова функція). Але, окрім цього, нова

¹⁰ На початку липня 1941 р. Військова колегія Верховного суду СРСР частково була евакуйована з Москви до м. Чкалова (нині – Оренбург РФ). Частина співробітників, які залишилися у столиці СРСР, розглядали справи, які надходили з місцевостей, оголошених на воєнному стані. Апарат ВКВС, як і в мирний час, зберігав свою структуру: керівництво колегії, 1-й відділ судового нагляду (у справах з ВМП), 2-й відділ військових трибуналів Червоної армії, 3-й відділ військових трибуналів військ НКВС, 4-й відділ військових трибуналів військово-морського флоту та ін.

структура мала поглинути управління військових трибуналів Наркомату юстиції [23], позбавивши у такий спосіб наданих йому в 1939 р. повноважень. Звісно при цьому мала б зникнути проблема втручання НКЮ у діяльність ВТ й існуючий паралелізм, що, непокоїло В. Ульріха, позаяк це позбавляло його права на повну монополію.

Проте знову, як і три роки перед тим, пропозиції згаданого посадовця залишилися без уваги. До того ж, в умовах фронтової обстановки та фактично необмеженого свавілля командирів вищої ланки та представників особливих відділів, яким делегували право затвердження найсуворіших вироків ВТ, ВКВС на певний час втратила свій вплив на військове судочинство [24; 23]¹¹.

5 липня 1942 р. згідно з наказом начальника Головного управління військових трибуналів (ГУВТ) НКЮ та директивою цього наркомату і прокурора СРСР від 20 липня 1942 р. військове командування позбавили права затвердження заочних вироків за справами про зраду Батьківщини. Такі присуди мала затверджувати лише Військова колегія Верховного суду СРСР [16, с. 137-138].

Пізніше наказом начальника Головного управління військових трибуналів від 12 березня 1943 р. справи про “пособників” (поліцаїв, старост та інших цивільних осіб), яким винесені вирокі з ВМП, приписувалося надсилати для затвердження до Військової колегії Верховного суду СРСР” [4, с. 157].

Не відмовившись від ідеї встановлення монополії ВКВС у сфері військової юстиції й занепокоєний втручанням наркомату юстиції в каральну практику ВТ, В. Ульріх у лютому 1943 р. написав до ЦК ВКП(б) таке: “Однією з основних задач Військової колегії є керівництво судовою практикою військових трибуналів. [Наразі] Управління військових трибуналів [НКЮ], поряд з організацією, формуванням військових трибуналів, добором кадрів здійснює керівництво судовою політикою трибуналів”. І далі дописувач наголошував: “Необхідність ліквідації двоїстості у керівництві військовими трибуналами визріла вже давно” [4, с. 128]. Проте і цього разу його “стурбованість” паралелізмом у роботі двох відомств, які опікувалися діяльністю ВТ, була проігнорована на політичному олімпі СРСР.

Паралельно з боротьбою за повновладдя над військовими трибуналами, ВКВС й сама слухала справи персонально підсудних їй осіб. В її арсеналі, зокрема у перші місяці після початку нацистської агресії, чимало резонансних рішень – розстрільних вироків стосовно військових вищого рангу. Серед них одна з найвідоміших справ командувача

¹¹ Ще 27 червня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР були внесені зміни до “Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах воєнних дій”. Право затвердження смертних вироків було надано (у виняткових випадках) Військовим радам фронтів. Вироки повинні були виконуватися негайно. Проте у складній фронтовій обстановці не завжди було можливим знайти Військову раду. У зв’язку з цим, за поданням генерального прокурора СРСР А. Вишинського на ім’я голови РНК В. Молотова (12 липня 1941 р.), був прийнятий ще один секретний Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 липня 1941 р. № 001/21цт який надавав право затвердження смертних вироків “*військовим радам армій і командирам корпусів... з негайним приведенням у виконання цих вироків*”. [ДАРФ. Ф. 8131. Прокуратура ССРСР, оп. 37, д. 138, арк. 324]. Після скасування військових трибуналів корпусів, 8 вересня 1941 р. приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР, яким “командирам і комісарам дивізій в особливо виняткових випадках і за відсутності зв’язку з вищим командуванням [надавалося] право затвердження вироків військових трибуналів до вищої міри покарання з негайним приведенням цих вироків у виконання”. [Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета (1938 – 1956) / под ред. к. ю. н. Мандельштам Ю.И.; москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 164].

Західним особливим військовим округом Героя Радянського Союзу генерала армії Д. Павлова, засудженого спільно з трьома його підлеглими генералами (начальником штабу, начальником військ зв'язку та командувачем 4-ї армії) “за боягузтво, самовільне залишення стратегічних пунктів без дозволу вищого командування, розвал управління військами, бездіяльність влади”. “Диригентом” у цій історії був Й. Сталін, який за згубною звичкою перекладав усю відповідальність на виконавців, зокрема і воєначальників, доручивши своїм клеветам з Верховного суду сфабрикувати “справу Павлова”. Закритий суд відбувся вночі 22 липня 1941 р. у Лефортовському слідчому ізоляторі. Вирок виконали без зволікань.

Хвиля подібних несправедливих звинувачень захльостувала військові штаби. У серпні-жовтні 1941 р. такі ж “злочини”, що й Д. Павлову, було інкриміновано ряду воєначальників Південного фронту. Цього разу ВКВС застосовувала, випробувану ще у роки Великого терору, практику винесення заочних вироків (за відсутності підсудного). Такий вердикт був винесений 20 вересня 1941 р. генерал-лейтенанту В. Качалову (командувачу 28-ї армії), який загинув у бою ще 4 серпня, але за хибним доносом був оголошений зрадником. Наступними “заочниками” 13 жовтня стали воєначальники Південно-Західного фронту – генерали П. Понеделін (командувач 12-ї армії) та М. Кирилов (командир корпусу), які спочатку потрапили в оточення (Уманський котел), а потім до німецького полону. Наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р. згадані воєначальники були оголошені дезертирами, що порушили присягу та зрадили своїй Батьківщині. Рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 13 жовтня 1941 р. вони були заочно засуджені до розстрілу¹³.

Тільки на Південно-Західному фронті з 22 червня по 20 липня 1941 р. за звинуваченнями в “панічній втечі” було затримано 75771 військовослужбовця, зокрема багатьох командирів. З цієї кількості військовими трибуналом засуджено 627, з них до розстрілу – 411 осіб [25, с. 71].

Із відомостей, вміщених у праці В. Звягінцева, складених на підставі вивчення каральної практики Військової колегії у роки Другої світової війни та повоєнний період, можна зробити певні узагальнення. З числа військовиків до підсудності цієї інституції потрапляли переважно генерали, особи, прирівняні у званнях до генеральських, а також окремі полковники – командири з'єднань. Найбільше вироків стосовно згаданих осіб ВКВС винесла у 1941-1942 рр., трохи менше – у 1943 р. У 1944-1945 рр. це були поодинокі випадки. І вже у повоєнні роки (1950-1952 рр.) під юрисдикцію ВКВС вдруге потрапили ті, хто був засуджений заочно перед тим, а також інші категорії військових вищого рангу [3, с. 737-761].

У роки Другої світової війни на рахунку Військової колегії Верховного суду СРСР

¹² П. Понеделін і М. Кирилов після повернення з полону і перебування у тюрмі 25 серпня 1950 р. були повторно засуджені ВКВС до розстрілу. Сучасній історичній науці відомо, що всього за період війни в німецькому полоні перебувало 76 генералів, 4 комбриги, 1 корпусний комісар, 1 бригадний комісар та 1 бригадний лікар. Всього 83 офіцери генеральського рівня. Живими в СРСР 1945 р. повернулися лише 37, не рахуючи 5, яким пощастило втекти з полону та 12, які перейшли на німецьку службу. З-поміж 37 генералів, котрі повернулися в Союз, у правах були відновлені 26, інших оголосили зрадниками і розстріляли. [Чорний О. В. Командарм Павло Григорович Понеделін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року. *Краєзнавчий випуск Кіровоградщини*. Вип. VI. – Спеціальний випуск з нагоди відзначення трагічних подій в урочищі Зелена Брама: “Зелена Брама”: героїзм – трагедія – пам'ять”: матеріали науково-практичної конференції, яка відбулася 5 серпня 2011 року в с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області / за ред. О. Бабенка. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. С. 54-66].

були не лише суворі присуди стосовно військових. За клопотанням наркома внутрішніх справ Л. Берії 6 вересня 1941 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО щодо застосування вищої міри покарання стосовно “особливо небезпечних” в’язнів Орловської тюрми. 8 вересня ВКВС слухняно виконала згадану директиву і винесла вирок 161 людині за ч. 2 ст. 58-10 (масові заворушення в умовах воєнного стану) Кримінального кодексу (КК) РРФСР до розстрілу [3, с. 53-54].

Ця ганебна акція, ймовірно, все ж збентежила окремих зверхників радянської держави. Тому пізніше – 17 листопада 1941 р. ДКО СРСР прийняв постанову “Про порядок виконання вироків стосовно осіб, засуджених до вищої міри покарання, і надання Особливій нараді при НКВС СРСР права ухвалювати відповідні вироки у справах про контрреволюційні та особливо небезпечні злочини” (всі пункти ст. 58 КК РСФРР, відповідно – ст. 54 КК УРСР, а також пункти: 2-4, 7-10, 12 і 13 ст. 59 КК РСФРР, відповідно ст. 55 КК УРСР). Цією постановою НКВС доручалося виконати всі вироки стосовно в’язнів, засуджених перед тим до ВМП військовими трибуналами [22, с. 311].

У межах заходів з придушення національно-визвольного руху в західних областях України радянська влада вдавалася й до випробуваної практики інтенсивного психологічного тиску через унаочнення жорстоких розправ із непокірними¹³. До реалізації таких акцій через організацію відкритих судових процесів вирішили залучити Військову колегію Верховного суду СРСР. 2 грудня 1944 р. з такою ініціативою для “прискорення розгляду справ на учасників антирадянських організацій та бандгруп” до Й. Сталіна звернувся очільник НКВС СРСР Л. Берія. Він підготував й відповідний проект Постанови Президії Верховної Ради СРСР, яка вийшла за три дні – 5 грудня. ВКВС надавалися права військово-польових судів¹⁴. У другому абзаці документа було зафіксовано таке: “Виконання вироків сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР (повішення засуджених до смертної кари оунівців) здійснювати публічно, за місцем вчинення засудженими злочинів” [10, с. 89].

¹³ За ініціативою ВКВС та ГУВТ НКЮ 7 серпня 1944 р. постановою Верховного Суду СРСР “Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації ОУН” учасників самостійницького руху зарахували до “зрадників Батьківщини” та приписали карати за ст. 54-1а або 54-16 і 54-11 КК УРСР. Спеціальним розпорядженням № 16770-рс від 16 серпня 1944 р. цю постанову було схвалено РНК СРСР. [ДАРФ. Ф. 9474. Оп. 10. Спр. 55. Арк. 38, 147-148]. Кваліфікуючи дії таким чином, укотре застосовувався принцип аналогії та відбувалося розширювальне тлумачення закону.

¹⁴ Військово-польові суди при дивізіях діючої армії (згодом і при кавалерійських, танкових і механізованих корпусах) були створені Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників” від 19 квітня 1943 р. Відповідно до Указу поплічників з місцевого населення, які “усіляко сприяли окупаційній владі у здійсненні розправ та насильства над цивільним населенням і військовополоненими”, мали засуджувати до заслання на каторжні роботи на термін від 15 до 20 років. До каральної практики запроваджувалася новація, не передбачена кримінальними кодексами союзних республік, – вища міра покарання у вигляді повішення. Таким чином санкціонувалося одночасне застосування двох видів страти: повішення, до якого засуджували військово-польові суди, і розстрілу, який був прерогативою військових трибуналів. Військова колегія Верховного суду СРСР була позбавлена права затверджувати вироки військово-польових судів. Відповідно до вказівки начальника Генерального штабу Червоної армії “Про порядок розгляду справ у військово-польових судах при дивізіях діючої армії” від 14 травня 1943 р. ці присуди затверджувалися затверджувалися командиром дивізії та виконувалися негайно. [Обухов В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 154].

Двом виїзним сесіям Військової колегії, котрі відряджалися для розгляду справ заарештованих учасників повстанського руху в західних областях УРСР, запланували величезний фронт роботи. Принагідно слід зазначити, що у цій каральній акції обидві раніше конкуруючі сторони (НКЮ та ВКВС) знайшли повне порозуміння. Всі їхні ухвали були консолідованими та одноставними.

Про деталі кривавого “турне” радянської Феміди з відповідними судовими процесами та стратами, висвітлені в українській історіографії лише частково, можна дізнатися з праць окремих упереджених і політично заангажованих дослідників з РФ, які, опрацювавши фонди архіву Військової колегії Верховного суду, розглядають цей досвід як корисний (! – від *Авт.*) “для удосконалення організації та діяльності у боротьбі з аналогічними проявами у сучасних умовах” [26, с. 122-130].

Головами виїзної сесії в Західній Україні В. Ульріх призначив генерал-майорів юстиції А. Сусліна та М. Романичіва. Склад членів засідання кожного разу узгоджувався з наркомом юстиції СРСР М. Ричковим. Організація виїзних сесій ВКВС регулювалася спеціальними наказами її голови, які ухвалювалися для кожного “судового” засідання. Діяльність виїзних сесій контролював особисто М. Хрущов, за рекомендаціями якого місце та час страт обов’язково узгоджувалося з секретарями місцевих обкомів партії [26, с. 126-127].

Процедура засідання Військової колегії, як і самої страти, була прописана заздалегідь. Приїжджав вантажний автомобіль із засудженими. Вирок оголошував голова сесії. Засудженим на груди прикріплялася табличка з коротким написом українською мовою про те, за що саме винесений смертний вирок. Потім приреченим людям накидали зашморг на шию і машина, на якій вони стояли, від’їжджала. Тіла повішених мали залишатися на шибениці протягом трьох днів. Біля них виставляли охорону, щоб ніхто їх не зняв і не поховав. Згодом тіла забирали представники місцевої влади. Місця поховання залишалися невідомими [10, с. 90].

Як впливає з доповіді головуючого виїзної сесії ВКВС А. Сусліна своєму керівникові В. Ульріху від 28 грудня 1944 р., перші публічні судилища на західних землях України відбулися вже того останнього зимового місяця. Вироки виїзної сесії Військової колегії стосовно засуджених до смертної кари через повішання були публічно виконані у 8 районах Львівської області. Аналогічні акції на початку 1945 р. були проведені і в інших регіонах Західної України. Загалом у грудні 1944 – січні 1945 р. на західноукраїнських землях виїзними сесіями Військової колегії Верховного суду СРСР було розглянуто 149 справ на учасників ОУНівського підпілля. З них 132 людини отримали вищу міру покарання через повішання і 17 – засудили до позбавлення волі у спеціальних каторжних таборах ГУЛАГу [26, с. 127-128].

Цитований автор подає і кількість місцевого населення, присутнього на стратах (від 3500 до 6000 осіб). Але при цьому він не вказує, що людей зганяли на ці судилища силоміць, під погрозами. На місці страти представники партійних і радянських органів проводили мітинги із закликами припинити спротив. Користуючись присутністю людей, поширювали відповідні листівки зі зверненнями уряду УРСР.

За підрахунками, здійсненими дослідником В. Обуховим за матеріалами ВКВС, у роки Другої світової війни за “контрреволюційними справами” (здебільшого про зраду Батьківщині та пособництво ворогу) цією інституцією до розстрілу було засуджено 11,5 % від загального числа засуджених, 29,1 % – до каторжних робіт, 43,8 % на строк вище 10 років позбавлення волі [4, с. 165].

Окрім організації відкритих судових процесів зі привселюдними стратами, виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР в порядку судового нагляду розглядали і

вердикти місцевих військових трибуналів стосовно засуджених до розстрілу учасників національно-визвольного руху.

У повоєнні роки ВКВС розглядала справи колишніх радянських воєначальників, а серед них і А. Власова – командувача “Російської визвольної армії”, засудженого до вищої міри покарання через повішання, а також справи німецьких генералів, обвинувачених у звірствах проти цивільного населення на окупованій території у роки Другої світової війни.

У постсталінські часи Військова колегія Верховного суду СРСР брала участь у реабілітаційному процесі. Від 1954 р. до лютого 1956 р. за її вердиктами було реабілітовано 7679 осіб, а всього за 1954-1961 рр. – 737 182 особи [27].

До самого розвалу СРСР у компетенції цього найвищого інституту військової Феміди залишалися справи виняткової важливості, підсудні військовим трибуналам. Вона також функціонувала як касаційний суд за вироками і розглядала в порядку нагляду протести на рішення військових трибуналів.

Висновки.

Підбиваючи підсумки цієї наукової розвідки, варто зауважити, що у роки Другої світової війни, зокрема після запровадження воєнного стану та розширення кола справ, підсудних військовим трибуналам, Військова колегія Верховного суду СРСР формально відповідала за коректну діяльність цих спеціальних судових органів. Нормативне регулювання організацією, компетенцією та порядком відправлення правосуддя органами військової юстиції було, здебільшого, відомчим і закритим.

Разом з тим, не припинялося як відкрите, так і підкилимне протиборство між управлінням військових трибуналів Наркомату юстиції та ВКВС за домінування у контролі за функціонуванням спеціальних судів. Кожне з цих відомств бажало довести свою виняткову роль у радянській загарбаних західноукраїнських територій, утримуючи вплив на військові трибунали, які чинили розправу над учасниками визвольного руху.

Можна висловити небезпідставне припущення, що вища партійна верхівка свідомо зберігала подвійне підпорядкування, щоб жоден з інститутів радянської Феміди, окрім партії, не мав повного контролю над судочинством.

У перший рік після вторгнення Німеччини на територію СРСР в умовах посилення репресивної політики повноваження Військової колегії були дещо нівельовані. Затвердження вироків ВТ до вищої міри покарання згідно з директивами вищої влади перебрали на себе вище командування та особливі відділи Червоної армії.

ВКВС відзначилася своїми жорстокими судилищами на західноукраїнських теренах, спеціально зрежисованими у вищих ешелонах політичної верхівки СРСР і УРСР.

Повна підпорядкованість політичній верхівці, ігнорування принципів класичного права визначали зміст і характер функціонування Військової колегії Верховного суду СРСР.

Ця вища військова судова інституція була невід’ємною складовою системи надзвичайного судочинства та специфічної підсудності в УРСР. Такий стан “правосуддя” став нормою життя кількох поколінь громадян. Підґрунтя цього безправ’я й відповідні каральні практики, які почали формуватися від перших днів приходу більшовиків до влади та досягли своєї кульмінації у часи Великого терору, були пролонговані у роки Другої світової війни, зокрема і на українських землях.

Використана література

1. Добровольська Т. Верховний суд СРСР; москва, 1964; Верховному суду СРСР - 40 років.: сб. статей; москва, 1965; Верховний суд СРСР; москва: Юр. літ- ра, 1974; Блазнів П. З історії Верховного суду СРСР. *Бюлетень Верховного Суду СРСР*; москва, 1964. № 2; Чистяков Н. Верховний суд СРСР; москва, 1984; Вищий судовий орган СРСР; москва, 1984.

2. Сувенірів О.Ф. Військова колегія Верховного Суду СРСР (1937-1939 рр.). *Питання історії*; москва, 1995. № 4. С. 137-146; Петухов Н.А. Діяльність органів військової юстиції в роки Великої Вітчизняної війни; москва, 1995. № 8. С. 83-85; Чариев М.Р. Діяльність військових трибуналів під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. *Військово-юридичний журнал*; москва, 2006. № 8.

3. Звягінцев В.Е. Війна на вагах Феміди: війна 1941-1945 рр. у матеріалах слідчо-судових справ; москва: Терра-Кн. клуб, 2006, 766 с.; Петухов Н.А. Історія військових судів Росії ; під ред. В.М. Лебедева; москва: Норма, 2005, 353 с.

4. Обухів В.В. Правові основи організації й діяльності військових трибуналів військ НКВД СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (історико-правове дослідження): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01; москва, 2002. 228 с.

5. Епифанов А.Е. Організаційні і правові основи покарання гітлерівських військових злочинців і їх пособників у СРСР, 1941-1956; москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. 703 с.; Тимофєєв М.І. Застосування норм карно-процесуального права в діяльності військових трибуналів в умовах воєнного часу. *Законність і правопорядок у сучасному суспільстві*. 2013. № 15. С. 250-254; Тимофєєв М.І. Організаційно-правові основи функціонування інституту військових трибуналів у воєнний час. *Історія держави і права*. 2014. № 4. С. 43-47; Скляренко М.В. Оскарження, перевірка і перегляд вироків, ухвалених судами в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 років). *Військово-юридичний журнал*. 2015. № 3. С. 26-30.

6. Кодинцев А.Я. Значення органів юстиції в здійсненні карного судочинства по політичних злочинах у сталінський період: сучасна історіографія. *Правозастосування*. 2019. Т. 3. № 3. С. 5-20.

7. Кудрявцев В.Н. Політична юстиція в СРСР; москва: Наука, 2000. 364 с.; Петухов Н.А. Історія військових судів росії ; під ред. В.М. Лебедева; москва: Норма, 2005, 345 с.

8. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Віслобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (кер. кол.), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худояр. Київ, Науково-виробниче підприємство "Видавництво "Наукова думка" НАН України. Київ, 2014, 501 с.

9. Беланюк М. Становлення органів військової юстиції на теренах України (1939-1942 рр.): історико-правове дослідження: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01: Теорія та історія права і держави; історія вчень про право і державу.

10. Вронська Т. Непевний контингент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 448 с.

11. Berman H. Justice in the USSR. Rev. ed. Cambridge, Mass., 1963; Van der Berg G.P. The Soviet System of Justice: Figures and Policy. Dordrecht etc.: Nijhoff, (Law in Eastern Europe; № 29). The Hague, 1985; Juviler P. Revolutionary Law and Order. New York, 1976. P. 42-47, 58-67, 177-178; Kucherov S. The Organs of Soviet Administration of Justice: Their History and Operations. Leiden, 1970; Marc Jansen and Nikita Petrov Mass terror and the court: The Military Collegium of the USSR. *Europe-Asia Studies*. V. 58, Issue 4 June 2006. P. 589-602; Rittersporn G.T. Soviet Officialdom and Political Evolution: Judiciary Apparatus and Penal Policy in the 1930's. *Theory and Society*, 1984. № 13. P. 211-237; Solomon P., Jr. Criminalization in Soviet Criminal Policy, 1917-1941. *Law and Society Review*. 1981-1982. Vol. 16. № 1. P. 9-44.

12. Соломон Пітер Х. Радянська юстиція при Сталіні; москва: РОССПЭН. 1998. 462 с.

13. Кодинцев А.Я. Державна політика в системі органів юстиції СРСР в 1933-1956 рр.: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01: Теорія й історія права й держави; історія вчень про право й державі. 576 с.

14. Збірник документів з історії радянської військової юстиції / сост. Гусев Л.Н.; москва: РИО ВЮА, 1954. 480 с.; Органі державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні: сб. документів. - (Акад. Федерал. служби контррозвідки рф) / редкол: С.В. Степашин і ін.; москва: АТ "Кн. і бізнес", 1995. Т. 1: Напередодні. Книга перша (листопада 1938 р. - грудень 1940 р.). 1995.

15. Збірник Законів СРСР і Указів Президії Верховної Ради (1938 - 1956) ; під ред. к.ю.н. Мандельштам Ю.І.; москва: Державне видавництво юридичної літератури, 1956. С. 98-107.
16. ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 108-109.
17. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР; москва, 1926. С. 256-263.
18. Баран В., Токарський В. Зачистка. Політичні репресії в Західних областях України 1939-1941. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С.114.
19. Органі державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні: сб. документів; москва: АТ "Кн. і бізнес", 1995. Т. 1: Напередодні. Книга перша (листопада 1938 р. - грудень 1940 р.). 1995. С. 245.
20. ДАРФ, ф. 5446, оп. 3 а, спр. 2. арк. 191-192.
21. Іванова Г.М. Історія Гулагу. 1918-1958: соціально-економічний і політико-правовий аспекти; москва: Наука, 2006. С. 210.
22. Органі державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні: сб. документів. В 8 т. - (Акад. Федерал. служби контррозвідки рф) ; редкол.: Н.П. Патрушев (перед.) і ін.; авт. сост.: В.П. Ямпольський (рук. групи) і ін.; москва: АТ "Кн. і бізнес", 2000. Т. 2. Кн. 1. Початок: 22 червня - 31 серпня 1941 року. 2000. С. 8-10.
23. Проекти документів: URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/1941-45/1941.07.00%20Main%20Military%20Tribunal.pdf; <https://nsarchive.gwu.edu/russian-pages/ww2/1941>
<https://nsarchive.gwu.edu/document/26325-47-reorganizaciya-voennoy-kollegii-verkhovnogo-suda-sssr>
24. Органі державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні: сб. документів. В 8 т. - (Акад. Федерал. служби контррозвідки рф) / редкол.: Н.П. Патрушев (перед.) і ін.; авт. сост.: В.П. Ямпольський (рук. групи) і ін.; москва: АТ "Кн. і бізнес", 2000. Т. 3. Кн. 2. Від оборони до настання. 1 липня - 31 грудня 1942 року. 2003. С. 23.
25. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ. Видавничий дім "Альтернативи". 1999. С. 71.
26. Епифанов А.Е. Організаційні й правові основи покарання гітлерівських військових злочинців і їх пособників у СРСР, 1941-1956; москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. 703 с.
27. Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9_%D0%B2_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0

~~~~~ * * * ~~~~~